

Szilágysági nyelvatlasz

Az anyagot gyűjtötte: MÁRTON GYULA. A kéziratot összeállította és a kötetet szerkesztette: HEGEDŰS ATTILA. Magyar Nyelvtudományi Társaság és Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest, Piliscsaba, 2000. [2001.] 779 lap

A romániai magyar nyelvatlasz-kutatások egyik újabb gyűjteményét, a „Szilágysági nyelvatlasz”-t az érdeklődő 2001-től tarthatja kezében. Előbb CD-ROM-on, majd kötetben is megjelent. MÁRTON GYULA 1976-ban bekövetkezett halála előtt 1971—75 között szülőföldjén, a Szilágyság területén — a Szilágyságot nemcsak nyelvi, hanem történelmi és földrajzi kategóriaként is értelmezve —, teljes sűrűségű kutatópont-hálózatot, 67 magyarlakta településen, 746 atlaszkérdésben összegyűjtötte a tájegység nyelvjárásának alapvető jellegzetességeit, de az anyag megszerkesztése és megjelentetése az utókorra maradt. A gyűjtött anyag Márton Gyula özvegyétől a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz került. 1993-ban HEGEDŰS ATTILÁRA hárult a nemes feladat, hogy a kéziratot rendszerezze, a kiadással járó munkálatokat megszervezze, és a gyűjtött nyelvi anyagot kiadja. A kiadás munkálatai OTKA pályázat keretében folytak. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara közös kiadványaként 2001-ben hagyományosan papírformátumban is megjelent a „Szilágysági nyelvatlasz”.

Az atlasz gyűjtését megelőzték egyéb romániai magyar nyelvatlasz-gyűjtések. Már az 1940-es években megindult Kolozsvár környékén az adatok nyelvatlasszerű feltárása, ebből született a „Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből” c. kiadvány. Ezt követte a Fekete-Körös völgyi gyűjtés, majd a csángó és a székely területeken történő adatfeltárás (ezeknek egy-egy kötet az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején jelent meg Budapesten). „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak gyűjtése 1957—67 között folyt, a lényegében nagyatlasznak minősíthető, összesen 11 kötetre tervezett anyag megjelenése 1995-től folyamatosan történik — szintén Budapesten. Márton Gyula szilágysági gyűjtését négy másik vidék adatfeltárása előzte meg (a Kolozsvár környéki, a moldvai és a székely területeké, a negyedik a hétfalusi gyűjtés). A három évtizednyi gyűjtőmunka, valamint az, hogy Márton Gyula a Szilágyság szülőtteként gyűjtött a területen, tehát belülről ismerte a nyelvjárást, garancia arra, hogy az anyag megbízható, hiteles, további feldolgozások forrása lehet. Mivel körülbelül 30 évvel ezelőtti szinkrón metszetről van szó, nem a mai nyelvjárást mutatja meg, de a mai nyelvéllapot és a 70-es évekbeli gyűjtött anyag közötti minden egyezés és különbség, elmozdulás értelmezhető, vizsgálható, a segítségével változásvizsgálatokat tehetünk.

A térképlapok felépítése a következő: a lap tetején, középen, egy kis négyzetben található a címszó, alatta a román és a német értelmezések. A román értelmezés nem szorol magyarázatra — a többségi nemzet nyelvét értelmezésként szükségszerű feltüntetni —, a német mellett az szól, hogy mind a „Székely nyelvöldrajzi szótár”, mind „A moldvai csángó nyelvjárás atlasza” német értelmezést ad másodikként. Minden térképlapon szerepel a vízrajz (a Kraszna, a Zilah-patak, a Szamos és a Szilágy-patak), a vizek mellett az elnevezésük is, a térképlap bal felső sarkától kezdődve pedig 67 pont (a kutatópontokat jelölve vele), a pontok közvetlen közelében pedig sorszámaik, a sorszámok mellett a nyelvi adatok. Az adatok megjelenítésének módszere adatbeírásos, mint a nagyatlasz vagy egyéb romániai regionális atlaszaink esetén (kivéve „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-t, ott a térképek zömén a szimbólumokkal történő szemléltetés és az adatbeírás egyesül). Sajnos időnként a mellékjelek felismerhetőségét nehezíti, hogy az adatok beleérnek a folyók rajzába vagy a településeket jelölő pontokba.

Hogy a nyelvjárási jelenségek terjedését, a terjedés irányát, hatósugarát követni lehessen, szükség van nagyatlaszokba illeszkedő, kisebb nyelvterületet bemutató, abszolút kutatópont-sűrűségű regionális atlaszokra, illetve egymással érintkező nyelvjárás atlaszokra. A „Szilágysági atlasz” alkalmas arra, hogy más nyelvatlaszokkal összevethető legyen. Címszavainak jelentős része

egyeztést mutat a nagyatlasz, a keleti magyar nyelvterületen készült regionális atlaszok és „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak címszavaival. Lejegyzési módszere megegyezik a „Székely nyelvöldrajzi szótár” és „A moldvai csángó nyelvjárás atlaszá”-nak lejegyzési gyakorlatával. Például: az emelkedő-eső diftongusok nyomatóktalan tagját a hang alatt szereplő félkör és a hang felemelése is jelöli; az adatok társadalmi érvényességét ugyanazon jelek jelölik, mint más romániai magyar nyelvatlászokban.

Mint minden nyelvatlász, a szilágysági is további feldolgozást igényel. A gyűjtés nem homogén nyelvjárási területen történt, hanem kisebb-nagyobb nyelvjárási jelenségkülönbségeket felmutató területek találkozási pontjánál. Az anyag lehetővé teszi, hogy egy adott szinkron metaszet rendszerösszefüggéseit vizsgáljuk, valamint egyéb gyűjtésekkel összehasonlítsuk, más, területileg érintkező atlaszok mellé illesszük, és így nagyobb összefüggésekre bukkanjunk. Összehasonlíthatunk néhány ugyanazon címszavú térképlapot más-más atlaszokból.

Vizsgáljunk meg egy ilyen térképlapot, amelynek a megfelelője más nyelvatlászokban is fellelhető! Például a 487. számú *pemet*-et (‘kemencetisztításra használt eszköz’; a „Hétfalu nyelvjárási atlaszá”-ban *pemete* címszóként szerepel) hasonlítsuk össze egyéb atlaszok ugyanezen címszavú térképlapjaival! Ez a kérdés a SzilNyA.-on kívül még a nagyatlaszban, a hétfalusi nyelvatlászban és a „Székely nyelvöldrajzi szótár”-ban is szerepel, valamint „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak VII. kötetében. Nem célom kimerítő elemzést készíteni a térképlapokról, csak néhány jellemzőre hívom fel a figyelmet, ezzel bemutatva, mire jó, ha több térképet használunk nyelvöldrajzi vizsgálódásra. Tehát a megfelelő atlaszlapok egymás mellé, illetve „egymásba” helyezése után a következő képet kapjuk: a Duna vonalától a Székelyföldre többnyire nem ismert a fogalom, illetve a *csóva*-, *csutak*-, *pamacs*-féle adatok a kemence kisöprésére való alkalmi eszközöket jelölhetik. A Felvidéken is általánosan ismert a *pemet* egyéb lexémák feltűnése mellett. Keleten, az országhatáron túl az RMNyA. segítségével követhetjük nyomon a nagytáji megoszlást. Ennek nyugati részlege a Tiszántúl földrajzilag és dialektológiailag szerves folytatását jeleníti meg. Itt a *pemet* ismeretlen szó. A nyelvjárászigetnek számító Végváron (O:2-es kutatópont az RMNyA.-ban) *seprű* szerepel, nyilván nem kizárólagosan a kemence tisztítására használt eszköz elnevezésére, hiszen az RMNyA. 1089-es számú *seprű* térképén ugyanezen adat olvasható a végvári kutatóponton. (L. még néhány más településen is: Harasztoson, Mezőfényen, Magyarberkeszen.) A Körösök vidékén még a szóbelseji *-m*-es változat jelentkezik, a keleti területen pedig kizárólagos a szóbelseji *-n*-es alak. Az *-m*-es és az *-n*-es változat élesen elkülönül egymástól, mivel a két területet szétválasztja a nagyrészt Mezőségen jelentkező adathiány: az ettől nyugatra eső részen *pemete*, *pemet*, *pemét* olvasható, a keleti területen pedig: *penete*, *penető*, *peneti*, *peheteg*, *penetj*. Egyetlen kivétel van: az északi csángó Szabófalván látható: *pemeteg*. (Milyen kár, hogy „A moldvai csángó nyelvjárás atlaszá”-ban nem nézhetünk utána, mivel nem készült ilyen címszavú térképlap.) A diftongusra végződő, valamint a *-j* és *-g* végződésű szavak ómagyar korból megmaradt reliktumokat sejtetnek. A „Székely nyelvöldrajzi szótár” adatai nem földrajzilag különválva jelennek meg előttünk, ezért a szavak földrajzi elhelyezkedését a kötetből nem láthatjuk. Annyi mindenesetre kideríthető, hogy a Székelyföldön is a *penete*, *peneteg*, *penetj* adatok jellemzőek, de néhány egyéb lexéma is előfordul: *pozsona*, *szénseprű*, *lepcselő*, *aszag*. A hétfalusi atlasztban lévő 7 kutatóponton nagyrészt felső nyelvállású magánhangzókra végződő adatokat találhatunk: *penéti*, *peneti*, *penetű*, l. még *pemet* is stb. De térjünk vissza a *pemete* és a *penete* alakok különválására! A *penete* Erdély keleti feléről hatolt nyugatra, és fellelhető a Szilágyságban, a *pemete* társaságában, tehát a Szilágyság a szóbelseji *-m*-es és *-n*-es változatok ütközőzónája. Hogy megtudjuk, meddig terjed a *pemete* és meddig a *penete*, segít a „Szilágysági nyelvatlász”. Kiderül, hogy azon a területen, ahol az RMNyA. mindössze 7 kutatóponton van képviselve, a SzilNyA. pedig 67-tel, többféle lexéma él: a *pemete* és *penete* mellett a *pamacs*, a *csuha*, a *csutak*, a *seprű* a *hammuseprű*, a *penetelő rúd*, a *kemence seprű*. A *pemete* és a *penete* adatok földrajzi elhelyezkedése ebben az

atlaszban is tarka képet mutat, de jellemzően több a *penete*, és a néhány *pemete* is inkább a nyugati, középnyugati területen figyelhető meg.

A „Szilágysági nyelvatlasz” adatfeltárása — mint már említettem — nem homogén nyelvjárási területen történt. A vidék nyelvjárására hangtanilag jellemző, hogy az *-i-ző* nyelvterületen belül elkülönül egy *é-ző*: beékelődik a Zilah- és a Szilágy-patakok által határolt, Tövishátnak nevezett területre. Ez mind hangsúlyos helyzetben, mind hangsúlytalanban megfigyelhető (vö. a 151. *kérődzik*, 242. *méh*, 467. *kérek*, 591. *vékony*, 378. *sötétség*, 418. *játék*, 442. *betegség*, 456. (*nagy a ~*) *növése* stb. térképlapok). Az *é-zés* határa délen túlhalad a Zilah-, kelet felé pedig a Szilágy-patakon, például a 456. számú (*nagy a ~*) *növése* címszavú térképlapon *é-ző* adatokat találunk a Zilah- és Szilágy-patak által körülvevett területeken kívül még a Zilah-pataktól délre, Szilágyballán (*nőivése*), valamint a Szilágy-patak mentén keletre Szilágycsehen (*nőivése*), Szilágyszentkirályon (*nőivése*), Szilágyfőkeresztúron (*nőivése*). Egyéb helyeken *i-ző* adatokat olvashatunk: *nőivise*, *nőivise*, *nőivise* stb. (Más térképlapokon, természetesen, az *é-zés* határa más.) A zárt *ë* megjelenése inkább csak a délnyugati területre jellemző (vö. a 32. számú térképlapon: *szeder*, 35. számún: *szekéren*, a 106. *visz* címszavú térképlapon: *viszen*, 223. számún: *pétrözsejém*, 443. számún: *lész*), mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben felbukkan. A hangtani jelenségek között még megemlítem, hogy az *ö ~ e-t* váltakoztató szavakban erős *e-zés* tapasztalható (vö. 460. sz. *fürödni*), az északnyugati részen, néhány településen a labiális magánhangzók használatosak, egyéb részen pedig az *e-s* változatok (bár már újabb alakként szinte minden kutatópontra megjelenik a *fürödni*). Noha az északnyugati és az északkeleti területet összeköti az *i-zés*, lexikailag jellemző a két területre az elkülönülés: *kígyó ~ csúszó* (167. sz. térképlap: *kígyó*), *fakopáncs ~ küllő* (173.: *harkály*), *kolompér ~ pityóka*, *krumpli* (216.: *burgonya*), *szénahordókosár ~ kerekkosár* (219.: *kerekkosár*), *megreperálja ~ megcsinálja* (292.: *javítja (a kerítést)*), *kisliba ~ pipe* (313. sz.: *kisliba*), *szukakutya ~ kocakutya* (316.: *nőstény (kutya)*), *szuka*). Az iménti oppozíciókban az északnyugati adatot szerepeltettem elsőként. Alaktani jelenségeket bemutató térképlapokon is megfigyelhető, hogy a nyelvterület nem homogén. Így például a 452. számú *vannak* térképlapon az északnyugati részen *vannak* alak használatos, szerte máshol a területen pedig *vagnak*. Természetesen még hosszan sorolhatnám a kötet tanulmányozásakor, lapozgatásakor szembevetendő jellegzetességeket.

JUHÁSZ DEZSŐ írja a „Magyar dialektológia” (szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001.) című egyetemi tankönyvben: „Az északkeleti nyelvjárási régió nem kis része esik mai határaink kívülre, mindenekelőtt Románia és Ukrajna területére; az ungi nyelvjárás csoport nyugati fele Kelet-Szlovákiához, a régi Szatmár jelentős része Romániához tartozik. Ezen vidékek pontosabb nyelvjárási jellemzése a megjelenőben levő kárpátaljai, romániai nyelvatlasz és a még kéziratban levő regionális atlaszok (például a szilágysági), továbbá újabb gyűjtések segítségével várható.” (294.) E sorok megjelenése óta az említett atlasz hozzáférhető, és bár ez önmagában is óriási eredmény, leginkább azért fontos a nyelv földrajz iránt érdeklődők számára, mert a Szilágysági nyelvatlaszban rögzített adatok nélkül pontos képet az északkeleti régióról nem adhatunk.

HEGEDŰS ANDREA